

A PACSIRTA

»Néha együtt mentünk egy-egy felolvasó útra — írja Babits —, s ilyenkor a vonaton a költészet mesterségbeli kérdéseiről beszélgettünk, a vers válságáról, ami a levegőben volt, s őt éppúgy izgatta, mint engem. Ő ekkor egy könnyed mozdulattal egyszerűen eldobta a rimes és mértékes formát, mely mindaddig oly fontos volt neki, s megpróbálta szabadversekben fejezni ki magát. Ez nem adhatott igazi megoldást, s a *Szegény kisgyermek* költője mindinkább a prózaírásra tért át. Egy nap elhozta hozzám *Pacsirta* című regényét, kéziratban. Most fedeztem fel benne a magyar próza nagyját.« (Írók két háború közt. 191.)

A *Pacsirtát* 1923 tavaszán írta Kosztolányi, jóval hamarabb tehát, mint első szabadverseit, de ennek ellenére igaz, hogy a *Nero* után egymást követő Kosztolányi-regények és a líra válsága között szoros az összefüggés. A költői ihlet bőségeről ugyan mámoros gesztusok bizonykodnak, de *A bús férfi panaszait* mégis csak sok régi vers fedezetével látja jónak közreadni. Az egyensúly-visszanyerés lényeges mozdulatai — melyeket a *Nero* áttételesen tükrözött — az újabb versekben jobbra alaktalan érzelmességbe oldottan fejeződnek ki. A költő a világot velejéig kiábrándítónak érzi, de abban sem bizonyos, amit vele szemben ő képviselhetne. *En és a világ* szembesülésének termékeny aktusaira tehát nem kerülhet sor. Előbb az énnel kell a világhoz hozzáélednie. Fel kell mérnie, meg kell emésztene és meg kell neveznie a kietlenséget és a bezártságot, amelybe az Új Nemzedék után jutott; a reményteleniséget, amely az országra nehezült.

Ezért folyamodik újra a gyermekkor világához. »Másként halálos csend és néma untság« — írta gyermekkorra színhelyéről *A szegény kisgyermek panaszai*ban, de akkor még minden szavát láz és mámor hatotta át, s a *csend és a néma untság* csak távoli háttérként állt a közel szenzációi mögött. *A bús férfi panaszainak* költője azonban így látja:

A hosszú úton könny van és szemét.

Vér és szemét, csak bánat és szemét.

Emlékeimnek lombja is szemét.

Miközben az ember buzgón kereste helyét az ellenforradalmi rendszerben, az író és a költő lépten-nyomon szemébe ütközött, s akárhová nézett, a vesztelés, a leromlás, az élet apadásának és sorvadásának lát-

* A *Pacsirta* a leghibátlanabb magyar regények egyike. Tökéletessége azonban anyag és alakítás viszonyának meglepő izgalmait rejt. Elemzése a Kosztolányi-regény és a sokszor leszólt magyar próza egy életrevaló ágának természetéhez vihet közelebb, s próbája lehet egy módszernek is, mely a hagyományos elemzés szerves megújításával véli célját elérni.

ványával találta magát szemben. A forradalmak bukásának s a nemzet vereségének konzekvenciáit ő elsősorban ebben a sivárságban s a be-falazottság tényeiben érzékelte. S ahogy szilárdult az új rend, s ahogy érvénybe lépett a trianoni szerződés, úgy lett ez a kietlenség egyre idűl-tebb, a bezártság véglegesebb. A tágasság, a magasság, a szárnyalás költője a maga csodára, meglepetésre hangolt szemjűségével az elvaduló Budapest riasztó jelenségeiben, a fiatalok megfontolt, kiszámított prak-tikusságában, az emberi érintkezés elidegenült, üzleties formáiban, az élet, a szenvedély, a javak kímélésében, s az úgazdagok bőségében is az emberi határok vészes beszűkülésére, az élet előregedésének tényeire riad. (*Napjaim múltása.* 73, 83. — *Ember és világ.* 12, 22, 42.) Arra, hogy az óvó, kényeztető, játékra kapható világnak másíthatatlanul vége, s a létharc farkastörvényei már sem a költőt, sem osztályát nem kímélik. (*Ember és világ.* 59.)

A *Pacsirta* és az *Aranysárkány* közös gyökerének alján ez a meg-rendültség munkál: az általános leromlás, a kietlenség miatti gyötrem. Összetett érzés ez a gyötrem: bírálát és megértés, ingerültség és fájdalom, ítélet és részvét elegyül benne. Hogy milyen arányban és milyen szándékkal, ezt már csak a tüzetesebb elemzés fedheti fel.

»Akkor támadt bennem — írja róla Kosztolányi —, mikor megpillantottam egy szegény vénleány apró, feketén csillámló, romlott fogait.« (*Ábécé.* 126.) Félrevezető nyilatkozat, s a maga módján mégis hiteles. Félrevezető, mert tudjuk, hogy nem ilyen alkalmoszerű ihlet műve, hanem igen régi és ismerős mondandók foglalata.

Színtere, alakjai, eseményei — mint többen észrevették — a gyermekornak ugyanarról a vidékéről valók, mint *A szegény kisgyermek* panaszainak tárgyi rétege. A regény Sárszege az ifjúkori versek Szabadkájára emlékeztet. Poros, boros vidéki város, távol a termő élet áramától. Megrekedt életek, félrecsúszott jellemek rezervátuma. Kultúrája sekélyes és talmi, s még az ősz is »kis ősz«, »alattomos, fekete, sárszegi ősz«. Eseményei is ilyenek: egy-egy szecessziós operett a színházban, néhány családi botrány; kártyacsatás, cigányzenés duhajkodás az úri kaszinóban; katolikus nőegyleti bál a tarligeti tavon, amely mögött okkal lehet Palicsot sejtenuünk. Érdektelen és idegen népek a piacon, giccses dísz tárgyak, »a vidéki élet rémes bálványai« a kirakatokban, melyeket a *Gipszangyal* c. korai elbeszéléséből is ismerhetünk. Gipsztörpék a virágoskertben, fehér cicák a zöld fűvön, zsaluk mögött érzelmes zongoraszó; — és a századforduló vidéki úri magyarságának jellegzetes figurái: a Kossuth-párti és a Deák-párti hazafi, akik időről időre összevesznek, majd a mindent feloldó vesztés-hangulat mámorában összeborulnak. A dzsentrivirtus mohikánjai, a fehér holló voltával hivalkodó árva europér, aki állandóan a *Le Figarót* olvassa (*Bácska* címen novellát is szentelt neki Kosztolányi); a kezdő költő, aki az elsikadás partján tántorog; feslett színésznők és ripacs színészek, akik a nagybetűvel írt élet csodált, irigyelt és megvetett jelképei; az idezüllött cseh trombitás, akit már egy korai novella is fontosnak érzett megörökíteni; s túl a városon a »lomha Bácska«, a vidéki birtokosrokonság, akikről már *A szegény kisgyermek* is szinte olyan ámuló és nosztalgiás

fölénnyel beszélt, mint Esti Kornél (*Géza bátyám*). S valahol, nagyon messze, igazi városok és igazi élet, de róluk csak a hamar továbbrobogó esti gyors jelenése sejtet meg valamit.

Itt élnek Vajkayék és lányuk, Pacsirta, a csúnya vénkisasszony, akiről másutt azt írja Kosztolányi, hogy »annyira közel van a szívemhez, hogy a regény megjelenése előtt — lelkiismeretem megnyugtatósára — sürgönyöket váltottam hozzátartozóival, s noha ők határozottan lebeszéltek közzétételéről, mégse fogadtam meg tanácsukat.« (*Ábécé*. 54.). Hogy mi a tartalma ennek a *közelségnek*, Kosztolányiné pontosan felfedi: »*Mariska* sógornőm még mindig nem ment férjhez. E mellett kereskedelmi érettségi bizonyítvánnyal sem tud állást kapni. Az állam idegen nyelvét nem tudja megtanulni. Bátyja határtalanul szenved hűgának sorsa, bizonytalan jövője miatt, apjuknak, anyjuknak bánata miatt és megírja Pacsirta című regényét.« (*Kosztolányi Dezső*. 249.)

A *szegény kisgyermek panaszainak* anyagát, a sárszegi világ tényeit és az általános érvényű kietlenség érzését ez a személyes élmény kapcsolja össze, ez érleli ki a koncepciót, amely eredeti struktúrában rendezi a régi és szerteágazó anyagot. Lehet, hogy egycsapásra, revelációszerűen ment végbe ez a regényfogalmazás — mint Kosztolányi állítja, — de az is tény, hogy a szándék régi keletű. A korábbi művekben a családja miatti általánosabb érdek aggodalom s a húga miatti gyötrellem ihlete egyaránt jelen van. Az előbbi a világháború éveiben, a találkozások megfogyatkozása közepette egyre gyakrabban szólal meg. Legkifejezöbben egy 1915-ből való versben, mely címében is nyomatékkal jelzi a fájdalom régiségét: *Ének régi otthoni dolgokról és egy régi fájdalomról*. Ez a vers minden ízében a *Pacsirta* felé mutat. A benne felidézett életmozzanatok, a család, a megidézést kísérő érzelmi hangoltság: a gyöngédség, a sajnálat, s annak kényszerű belátása, hogy becsessége, »szentsége« ellenére is képtelenül anakronisztikus ez a világ; a vele érző szánalom s a tőle való elszakadás másíthatatlanságának fájdalmas és határozott tudata, mindez a *Pacsirtában* is szerephez jut. Szembeötlő különbség viszont, hogy a vers tétélesen is felfedi indítékait, azt, hogy családja sorsán ő, a kiválasztott költő fiú sem segíthet. A vers mélabús fájdalma a tehetetlenség gyötrelmesebb ingereit oldja viselhetővé. A háború azonban nem engedte elégiává higgadni ezt a gyötrelmet, sőt naponta új és új bántásokkal sebezte fel a régi érzékenységet. A Szabadkáról érkező hosszú levelek kimerítő tüzetességgel sorolják az új fejleményeket: az új bajokat. Trianon után az új ország viszonyai közepette az öregedés gondjaihoz a megélhetés szokatlan nehézségei, az elárulás és a jövő miatti félelem járul. És az egykor tekintélyes apa, a volt igazgató most már a védtelenek ráutaltságával ömlesztí fiára a sokasodó gondokkal zsúfolt leveleket. (Kiadatlan levelek.) S a költő fiú gondolatban szüleivel él. Bátorító, gyengéd levelekkel vigasztalja őket, miközben tudja, hogy sorsuk kilátástalan. Legszorongatóbban talán éppen 1923 őszén, amikor öt hosszú év után viszontlátja családját, s közlőrl érzékeli rajtuk az idő nyomát. Egy későbbi látogatásról szólva ezt írja felesége:

»Anyika szeme romlik, apuskának is rossz a szeme s a szíve sem egészséges már, vérnyomása veszedelmesen megnövekedett. A határ

megnyílt, a karácsonyt odahaza töltjük. Dide szomorúan nézi apja botladozó, bizonytalan járását, lihegő lélegzetvételét. És hűgát, a csúnyaságáról híres Mariskát.« (Kosztolányiné. I. 252.)

A levelek sohase beszélnek a gyászról, amit ez a csúnyaság jelent, nem szól róla sem Kosztolányiné, sem az 1915-ből való költemény. Mint valami szégyenletes sebet, úgy takargatta, úgy viselte a család ezt a csúnyaságot. S míg a szülők fiatalabbak voltak, míg maguk is éltek a társasági élet örömeit, az igazgatói rang, a megbecsült szerep közepette könnyebben is viselhették. Viselhették, már csak azért is, mert Mariska egyébként valóban szeretetre méltó ember. »Drága hűgom, Mariskám — írja hozzá a költő —, lásd, én azután könnyeztem, hogy a kapu becsukódott utánad s egyedül maradtam. Mikor pedig Manyi hazajött a vasútról, megállapítottuk s Ádám is mondta, hogy mennyire hiányzol. Oly csendes vendég vagy, mint a lélek s olyan jó is. De hiányodat állandóan érezni, a lakás üres, noha oly keveset voltál itthon. Jöjj fel gyakran, szívem, akármikor, mikor eszedbe jut, ősszel vagy télen, mondanom sem kell, hogy mindig szívesen látunk. Akik érintkeztek veled, mind megszerettek s emlegetnek, barátaim, ismerőseim is.« (Kelt: 1925. jún. 23. Kiadatlan.)

Lehet, hogy a vigasztaló, gyógyító szándék is részes ebben a megbecsülő gyöngédségben, de az tény, hogy Mariska jó lélek, s jósága mellett figyelmes, szorgalmas, gondos és értelmes is. Igyekszik magát hasznossá tenni; hozzáértéssel szervezi a helyi műkedvelő színjátszókat, maga varrja a ruháit, ő vezeti a háztartást, terítőket horgol sógor-nőjének, a költő írásait ő közvetíti a Bács megyei Naplóhoz, ő jár el tapintatot és határozottságot kívánó ügyekben. Olyan ember benyomását keltette, akire tisztelettel illik s érdemes is felfigyelni. Szelid okossága és jósága, csendes kedélye halvány auraként övezte csúnyaságát. Az öreg Kosztolányi írja fiának Éva nevű unokájáról: »Kérdik tőle, hogy kit szeret legjobban? A válasz: Macsát, anyikát, apukámat, nagyapát, Macsát. Mikor pedig azt mondták neki, hogy Macsát már említette egyszer, erre ő azt felelte: »a Macsát *kettőször* szeretem...« Az anyjának tegnap pedig ezt mondta: »A nagyanyával már meg vagyok unva, de a Macsával soha nem vagyok megunva.« (Apja levele Kosztolányihoz. 1925. jún. 16. Kiadatlan.) Túl volt már a 75 évén, amikor megismerhettem, de a család régi dolgaira még élénken emlékezett, s hitelesebben, mint bárki az egykori szemtanúk közül. Őszintesége a költők és gyermekek belülről eredő naív jóhiszeműségével nyilvánult. »Mariska megszépült« — mondogatták a család szabadkai ismerői, s az öregség nivelláló munkája valóban szűkítette valamelyest a szakadékot közte s a hajdan jobb külsejű emberek között, s szerencsésebben tüntette ki a belső értékeket.

Hogy a család miként viselte a lányukat igazágtalanul sújtó csúnyaságot, a természetnek ezt a brutális diszkriminációját, nincs róla adat, de hogy a költő kezdettől haláláig szenvedett miatta, művek sora tanúsítja. Élete első komolyabb számadásában, mikor felsorolja, kiknek ír, kikért, kiket érez elsőrendű rokonainak, a felsorolt szerencsétlenek közt ott van az »öregedő lány« is, »minden csúnya lány«. (Ábécé.

35.) S az utolsó számadás, a *Számadás* című szonettciklus is reá, reá is apellál, amikor a költői hivatás végső értelmének vallott részvét érveit sorolja:

*Látnák-e a vénlányt, kit félrevetnek,
ki sirna, ha nem hallaná fülünk,
s élnének-e ők is, kiket szeretnek,
mi lenne a világ minélkülünk?*

Nyíltan felismerhető alakban azonban sokáig ő is átallt beszélni erről a családi sebről. Ha mégis szólt róla, s főleg, ha a maga nevében s húgát nevéen nevezve — mint *A húgomat a bánat eljegyezte* c. korai versében —, akkor egy méltatlan kudarc, egy szerelmi csalódás rejtelmes tényéből eredeztette az árvaságot és a szenvedést, s ennek kietlen és kínos fájdalmát a babonás »bánat« rajtelmes, szelidítő fénytörésében láttatta. Nem is a részvét, hanem a dédelgető gyöngédség prizmaín át. Az élmény kínosabb, lélekörülő tartalmaival is kezdettől vívodott, de ennek kibeszélésekor a novella elidegenítő formájához folyamodott. Az 1910-ből való *A csúf leány*, mintha csak az imént említett vers ellentéte lenne, a fájdalomnak ezt a kíméletlenebb oldalát, a csúnyaság miatti szégyen elviselhetetlenségét tárgyasítja elsősorban. Innét a démoni lázadás, a sóvár képzelődés, a lány gyűlölködő keserősége önmaga s környezete ellen. Külső csúnyasága azért mérgesedik *jellem*-csúnyasággá, hogy sorsa bírhatatlansága kihívóbban fejeződhessen ki.

A Pacsirta az első mű, amelyben e régi keletű baj viselésének ikerzései: a lázadó keserűség és a szelid szomorúság, s megfelelőjük: az ingerült szégyen és a fájdalmas részvét együtt és egyszerre tárgyasul. Együtt és egyszerre, de nem egymásba oldva, hanem egymást váltva, ellenpontozva, feszítve és lazítva, görcsbe rándítva s elcsitítva a konfliktus mozzanatait.

A mások nyomorúsága miatt való szenvedés s az emiatt való ingerültség kettősségének gyökerén voltaképpen az a régi keletű ellentét rejlik, mely egykor a »hősi vadság« és a jóság, a »dionüszoszi« és »krisztusi« eszmény végleteiben fejeződött ki. Ifjúkorában, még Nietzsche igézetében, a beteget szolgáló egészségesek áldozatát határozott ingerültséggel ábrázolta (*Sakkmatt, Szegény kis beteg*), s ezzel az ilyen szolgálat képtelenségét hangsúlyozta. a *Számadás*ban, mint jeleztük, programmá avatja, küldetéssé minősíti ezt a szerepet, s ez a fejlemény legszébb műveinek alkatára is kihat, de a »dionüszoszi« és »krisztusi« élet- és emberlátás, az önfeláldozó szolgálat és a minden nyűgtől szabad életvágy ellentétét halálíg érezte. Egyik kései novellájának megejtő gyermekalakját a kedvessége miatt szeretik az emberek. Azért, mert jó szeretni. De hát — írja Kosztolányi — »A csúnya, beteg gyermeket is szeretni kellene, ahogy az apácák, a kedvesnővérek teszik. Ehhez igazibb erő kell, igazibb jóság.« (*Sáríka. Elb. 939.*) S ezt az igazibb erőt Kosztolányi sohasem érezte természetes adottságnak. A fél szemét elvesztő férj képtelen elhinni, hogy felesége továbbra is szeretheti. Egyensúlya teljesen megbomlik, s váratlanul arra eszmél, hogy »a nők kegyetlenek, mint a természet, és a rútságot, akármennyire is akarják, nem tudják megbocsátani, mert a földnek, a víznek egészséges erkölcs

lakozik bennük.« (Üvegszem. Elb. 469.) Igaz, ez a novella is korábbi, mint a *Pacsirta*, 1918-ból való (Pesti Napló. 1918. szept. 22.), s a férfi bölcsességét egy megromlott képzelet motiválja, de a maga brutális módján mégis a *Pacsirta* alapélményének gyökerére utal. Arra, hogy az egészségesek áldozata a betegek szolgálatában természetellenes. Természetellenes, de egy nagyobb, nemesebb, emberi törvény értelmében mégis kötelező. S e törvény őszinte és őszönös tisztelete mindig ürmöt kever Kosztolányi felszabadult boldog pillanataiba. Ha ilyenek adódnak, szinte kényszerképzetyszerűen merül fel az aggodalom: »Mondd, bűn-e ez: . . .«? (A repülő.)

Érettebb s inkább a *Pacsirta* felé mutató alakban azokban a versekben tör fel a legnyíltabban a szóban forgó konfliktus, amelyekben elemi erejű belső kényszer kötelezi szolgálatra magát a költőt. A torokgyík félelmetes drámáját a fia betegágya mellett végigszenvedő költő számára a gyógyulás öröme elsősorban a visszanyert szabadság, az élhetés szabadságának örömét jelenti:

*Az életem hevert megint előttem,
és mámoros, tört szavakat dadogtam,
úgy boldogoltam ottan önmagam,
hogy nem kell eztán így szeretnem őt,
fájásig és az ér-megpattanásig,
csak mint a vérem és a gyermekem,
és élni, újra élni, élni, élni.*

(Most elbeszélem azt a hónapot . . .)

Ha egyetlen mondattal kellene megnevezni a *Pacsirta* indítékát, ez lehetne a válasz: a húszas években egyre inkább súlyosodnak a szolgálat kényszerei, »szeretni« kellett folyamatosan »a fájásig és az ér-megpattanásig«. S hogy ez a belső kényszer milyen fojtogató terhet jelentett az amúgy is megviselt érzékenység számára, a regényhez időben is közel eső *Beteg* c. költemény nyíltan is felfedi, amikor egy másik ember betegsége láttán érzett tehetetlenség kinjából ilyen keserű, lát-szatra brutális gusztussal vágja ki magát a költő:

*»Nincs itt más megoldás.
Élni e rettenetes életet,
egészségesen.
Rettenetesebb lenni, mint az élet.
Kikacagni azt, aki
szenvéd.«*

A fia szabadverseivel amúgy is sokat bajoló Kosztolányi Árpád e verset külön is szóvá teszi: »A »Betegek«-ben megnyilvánuló egoizmus pedig megdöbbenett: nem is tudom elhinni, hogy másoknak, még a legtávolabbi idegeneknek szenvedései iránt is te: az én áldott szívű, jó fiam közönyös tudnál lenni.« (Kelt: 1925. jan. 31. Kiadatlan.) Ez a vaskos félreértés problémánk lényegére hívja fel a figyelmet. Arra, hogy a szenvedés, a nyomorúság oszthatatlansága, a vele szemben való tehetetlenség érzése szinte szükségképpen csap át keserűségbe, mely

a közöny s a kíméletlenség vállalásának látszatával tüntet, hogy az »ér-megpattanásig« való aggodalom tehetetlenségéért magát az egészet büntesse, s kitüntesse a »természettörvény« embertelenségét. S ezen a ponton világosan kitetszik a *Pacsirtát* életre hívó érzelmi indítékok összeszövődésének logikája: a lánytestvér csúnyasága az »ér-megpattanásig« való szeretet a halálig tartó szolgálat terhét rója a költőre és szüeleire. Ez az áldozat az élet boldogító adományaitól zárja el, természetellenes aszkézisre kényszeríti azokat, akik vállalják, s ez az aszkézis senkit nem válthat meg, épp azért, mert természetellenes: mert a csúnyaság másíthatatlan, mert az élet vonzása folyton ébren tartja a mérgezi a tehetetlenség miatti keserűséget. Termékeny szövödmény ez. Az aszkézisben örömet lelő keresztényi mámor az életet s ezzel az elvesztett értékeket devalválhatná, a »természet-elvű« dionüszoszi erkölcs konzekvens embertelenségbe torkollhatna, s a dráma így is, úgy is el-sikkadhatna. Az »ér-megpattanásig« ajzott részvét és ennek ingerült kíméletlenségbe átcsapó változata, az övéiért való fiúi szeretet és az élet nevében érzett szégyen együttes jelenléte és működése azonban állandó remegésben tartja a történetet. A kínos és a megrendítő közötti lengésnek ez a kettős arcú indulat a forrása, s ez teszi lehetővé, hogy az elemző, leleplező tárgyiasság, s általa a társadalom sivárságát s az osztály menthetlenségét ábrázoló szándék a családi nyomorúság kibeszélésének ihletével találkozzon, hogy az előbbi társadalmi mélységet, plaszticitást adjon az utóbbinak, s az utóbbi sajátosn drámai struktúrához juttassa a társadalomrajzot. Hogy milyen »jól jár« egymással a regénynek ez a két rétege: a személyes és a társadalmi, közelebbről figyelve lépten-nyomon kiviláglik.

Mindenekelőtt az tűnhet fel, hogy *Pacsirta*, a csúnya vénkisasszony, akiről a regény szól, testi mivoltában csak a cselekmény kezdetén és végén van jelen a regényben. A közbeeső időt egyik vidéki rokonuknál tölti vendégségben. Szülei, akiket a lányuk miatti szégyen rég eltávolított minden társaságtól, kedvteléstől, ezalatt az egy hét alatt újra belekóstolnak a kisvárosi élet izeibe. Vendéglőben ebédelnek, színházba mennek, az apa a hajdani férfikompánia, »párducok« hívásának is enged: végigcsinálja a helyi urak egyik tarokkos, boros, cigányzenés szertartását. Vonakodva és rossz lelkiismerettel, vonzódva s idegenkedve, mint a betegségből lábálók egy kétes tisztaságú közegben, — de azért elég hamar belemelegednek a társasélet örömeibe. Pedig minden szögletből, minden emberi arcról a *Pacsirta* csúnyaságának tudata mered vagy hunyorít rájuk, s e csapás másíthatatlansága, lányuk árnya távollétében is rájuk nehezedik. Így és ezért történhet, hogy a »párducok« részegségbe torkolló mulatságáról hazabotladozó apából felszakad a meggyült keserűség, s rémült felesége előtt kibeszéli, hogy ők voltaképpen nem szeretik a lányukat. Nem szeretik, sőt gyűlölik, azt se bánák, ha meghalna, mert csúnya, »... igen, igen. Csúnya, nagyon csúnya.« — Aztán maga is megrémül, kijózanodik attól, amit művelt. Feleségével valahogy helyrebeszélük, elsimítják a szörnyű kitérés emlékét. *Pacsirta* is hazaérkezik, helyreáll az élet régi rendje, s vele a feneketlen reménytelenség.

Ezt a végleges visszazökkenést már *Pacsirta* felől láttatja az író. A hazaérkezés éjszakáján ő is végiggondolja a sorsát. Ez az eszmélkedés

— az alak természetének s a regény befejezésének megfelelő tónusban — a szülők felől már felmért reménytelenséget újra összefoglalja. Új tárgyi anyaggal alig-alig bővül e fejezet révén a regény, a tragikumnak mégis egy mélyebb rétege nyílik meg benne, mikor — éppen mert Pacsirta is ráeszmél arra, amire szülei — még a kölcsönös önkímélet is értelmetlennek bizonyul.

Annak, hogy a Pacsirtáról szóló történet jobbra Pacsirta távollétében pereg, ez az új mélységet nyitó fokozás csak végső nyeresége, mert különben a regény minden mozzanatában fontos szerepe van ennek a távollétnek. Pacsirtának el kell utaznia, hogy a család kolostori sterilitásába az élet erjesztő hatásai s velük a drámát képező élmények bejuthassanak. Ha együtt jelennének meg az emberek közt, Pacsirta az élet minden kísértését elháríthatná. Így azonban mohón, a sokéves tartózkodásért is engesztelő örömmel fogadja be őket a kisváros előkelősége. S ez a fogadtatás, valamint a gátlások ellenére is gyorsnak mondható visszatalálás, s az új akklimatizálódás kellemessége félre nem érthető nyíltsággal fedi fel, hogy életük természetellenes, s ennek Pacsirta az oka. S hozzá ez a vendégség az elmeszesedő remény utolsó alkalma is egyben: hátha az idegen közegben lányuk mégis kőröre talál? Az időtlen korhadás passzivitásából váratlanul kimerészkedő, kicsábuló szülők érzékenységét ez a határhelyzetszerű alkalom még feszültebbé, végzetesebbé fokozza.

Hogy ez a többszörös nyereséggel járó cselekménybonyolítás célját eléri, annak titka elsősorban az alakokban található. Szándékos ez a közhelyszerű fogalmazás, s arra kívánna a figyelmet felhívni, hogy a készen kapott anyag: a család és a szülőváros kínálta modellek ezúttal is a teremtő alakítás jóvoltából lettek a konfliktus kihordására és kirobbantására oly igen alkalmasakká. Igaz, hogy Pacsirta szülei, akár Sárszeg Szabadkára, több vonásukkal Kosztolányi szüeleire emlékeztetnek, de lényegük szerint mégis sajátos és teljesen eredeti teremtmények, s a költő szüeleire nem hasonlíthatnak jobban, mint Kaffka Margit vagy Babits megyei tisztviselői.

Ők is nemesek, mint a Kosztolányi-ősök. Az apa, Kisvajkai és Kőröshegyi Vajkay Ákos, az anya Kecfalvi Bozsó Antónia, hatalmas, rangos családok ivadékai, de előneveik s a messzi múltig vezethető családfa semmi reális hatalmat nem jelent számukra. Büszkék rá, de úgy illik hozzájuk, mint omló házhoz a mutatós ornamentika. Ártatlan narkotikumként élnek vele, a világtól elforduló életforma tartozéka-ként viselik. S hozzá Vajkay a megye levéltárosaként élte le életét, tehát még munkája, műveltsége is elvonta a jelentől. S a múltba sem a történelem lépéseire figyelt, hanem családfák bogozásába s címerek rejtvényeibe merült, s még ezekben sem olyan szenvedéllyel, hogy életük kínzó terhe könnyebben vehető volna általa. Ellenkezőleg: ebben a kriptaszagú iskolában képződött nobilitás a maga *muzeális* mivoltában csak arra jó, hogy elidegenítse Vajkayt minden kárpótlástól, amit az élet kínálhat. Hogy egy volt tanárnak, pláne gimnáziumi igazgatónak ehhez képest mennyi alkalma adódhat emberekkel találkozni, ennek elgondolása elég, hogy a koncepció erőteljes működését érzékelnünk tudjuk.

Különös konzervativizmus a Vajkayéké! Osztályjellegű, s mégis más, mint a hasonszőrű uraké. Vidékiségét naív gyámoltalanság szövi

át. Pontosan olyan, amelyet a koncepció kíván. Zárt és anakronisztikus, de nemessége se csupán külsőség: életrendet, erkölcsöt jelent. Ez képe-síti Vajkayékat arra, hogy magukat lányukért feláldozzák. S ugyan-akkor, zártságuk ellenére is, minden sebző jelle érzékenyek. A szolgál-atot tápláló belső készség hosszú évek során se kérgesedik bennük fásultsággá, sem üres képmutatássá. Mint egy csendes sok szédülete, mindig úgy érintik őket a Pacsirta csúnyaságára figyelmeztető jelek. Áltatják magukat és elnyomják a lázadó keserűséget, de nemcsak a látszat miatt, hanem mert a gyűlöletet az áltatásnál is iszonyúbbnak érzik, hiszen tehetetlenségből fakad, tehát a szeretet gyökerén, mint a *Beteg* c. költemény keserű közönye. Félreérti e regényt, aki Vajkayék önfegyelmét — a freudi képletek intenciói szerint — ártalmas képmu-tatásként értelmezi. »Ez a nagy szeretet — írja Németh László — épp a nagy gyűlölet ellen termelt erkölcsi ellenerő.« (*Készülődés*. I. 319.) Ellenerő, melyet elemi kényszer, az »ér-megpattanásig« való szülői sze-retet éltet. Ugyanilyen ösztönös, veleszületett adottság a bezárkózásra készítő szemérem is. S e két készség, ill. kényszer együttes működése alapvető feltétele a konfliktus megképződésének és kirobbanásának.

A regény során Vajkayék összeakadnak Ijas Miklóssal, a Sár-szegi Közlöny fiatal költőjével. A szemérmertlenség, mellyel Ijas — az ifjú Kosztolányi Sárszeghez stilizált, tehát talmibb mása — önmaga és családja szegyenéről beszél, meglepi és feszélyezi Vajkayékat. Ijas anyagává avatja a nyomorúságot, látvánnyá, melyen — mint a művészek a kibeszélés és a részvét révén — úrrá lehet. Vajkayék megütkeznek ezen az őszinteségen, s a színészek komédiás könnyedsége is, mellyel kudarcaik görceit feloldják, szintén idegen számukra. Az ő fájdal-muk merőben más: »kegyetlen, alaktalan fájdalom, mely semmire se jó, sem-mire sem használható, csak arra, hogy fájjon, ebbe aztán beleássák magukat, mindég mélyebben hatolnak bánatukba, mely csak az övék, a végeérhetetlen tárnába, a sötét bányába, mely végül összeomlik fölöt-tük és akkor ott maradnak, nincs mentség.« Kosztolányinak régi meg-győződése, hogy az élet reménytelen szörnyűségeivel szemben az *írás* az egyetlen menedék. Nero is ezt hajszolta, s külön figyelmet érdemel-ne annak megmutatása, hogyan hangolja át ezt a meggyőződést egyes mű-veiben az adott vállalkozás ihlete, — de szempontunkból most csak az a fontos, hogy Vajkayék képtelenek hasznosítani fájdal-mukat, az exhibíció póreségeitől egész természetükkel irtóznak. Steril tisztaságukkal szemben csak a mocskos vitalitás alternatívája kínálkozik. Fájdal-muk számára nincs tehát biztonsági szelep, holott érzékenységük naponta felsebződik. *Szenvednek, mint egy modern költő, s tartják maguk, mint nemes úrhoz illő. Konzervatív zártságuk így dolgozhat a konfliktus kezére.*

Hogy milyen készséggel és milyen termékenyen, a regény gyűjtő-pontját képező 10. fejezet egymagában is markánsan szemléltetheti. Ez a fejezet, amelyben felszakad a régi seb, s Vajkay nyíltan kibeszéli, hogy lányukat nem szeretik, hogy a Pacsirta csúnyasága viselhetetlen, s azt se bánnák, ha meghalna.

A folyamat mechanizmusa külsőre egészen olyan, mint egy freudi iskolapélda képlete. A tudattalanba kényszerített indulatok addig hal-mozódnak, míg egyszer abnormális alakban fel nem törnek. S ezek a

kitörések azért lehetnek meglepetésszerűek és megdöbentőek, mert az elfojtott indulatok rejtve halmozódtak. A Freud által kielemezett traumákban mindig van valami titokzatos, s lényegükhöz férni csak az idegrendszer már nyilvánvaló zavarai felől lehet. Ismeretes, hogy a freudizmus az ideggyógyászat új módszereként kezdte el karrierjét. Vajkayné színtén megrémíti, megdöbentti férje hisztérikus kifakadása, noha az indíték éppen nem ismeretlen előtte. Igaz, csak temetésekben, esküvőkön, tehát az általános meghatottság védelme alatt, de gyakran nyilvánosság előtt is sírnak, s a szégyenükre utaló jeleket mindig értik, s nagyon is jól tudják, mért kell elzárkózniuk az emberektől s az élettől. Tudják, mi a bajuk, s nem önmagukat, egymást szeretnék megkímélni a hallgatással. Mikor Vajkay mégis kimondja ezt a bajt, Vajkayné nem annyira a kibeszélés ténye, inkább formája döbentti meg: a durva egyszerűség, az őszinteség kegyetlensége. Ebből is nyilvánvaló, hogy a trauma ezúttal a lélek felszínén, a tudat előterében működik, s az indulat visszafojtása természetes erkölcsi-szellemi küzdelem. A freudi sémákban sejlő szexuálpatológiai rejtelmek helyén egy közönséges emberi kapcsolat életkorlátozó realitása áll. A pszichológia »ős-erdejének« romantikussá stilizálható eseményei helyén nyilvánvaló és kiszámítható folyamatok zajlanak. S ezek éppen azért sűrűsödhetnek drámává, mert Vajkayék tudatosan vele élnek szégyenükkel. Az apa kitörése éppen azért döbbenetes, mert miközben a néma kint kibeszéli, e gyengeség folytán magát még nagyobb szégyennek teszi ki. S ez a szégyen a konzervatív erkölcs és izlés épsége folytán ilyen megrázó.

Igen jellemző, hogy Vajkay nem egy huzamos érvényű eszmélkedés révén, hanem a részegség kivételes állapotában vetemedik erre az otrombaságra, méghozzá felesége színe előtt, hogy annak józanságába és finom érzékenységébe ütközve élesebben rajzolódhasson ki a jelenet szörnyősége. S a fokozatosság, amellyel ez a szörnyőség feltárul, majd elcsitul, voltaképpen nem más, mint az életüket uraló, szabályozó normák váratlan megcsúfolásának, majd új érvényre emelésének folyamata.

A kaszinóbeli »kanszúr«-ból hazafelé tartó Vajkayban a részegség már összesűriti az évtizedek óta halmozó keserűséget. Társaitól is ezért szakad el: eltéríti a maga oszthatatlan terhe. Ütközben összeakad Cifra Gézával is, aki egyszer-kétszer megfordult a házuknál, csónakázott is Pacsirtával a tarligeti tavon, de aztán elmaradt s ezáltal a Pacsirtát sorsára hagyó hitvány férfiak jelképévé, a családi szégyen egyik ősökává fantomizálódott Vajkayék szemében. A »kanszúr«-ból hazatérő részeg öregember alaktalan keserűségét ez a találkozás a lényege szerint való mederbe tereli, — de mikor hazaér, s felesége riadtan tudakolja, mi baj érte, eleinte oktalannak látszó részeg gesztusokkal odázza el a nyílt színvallást. Szivarra gyűjt, közben megpörköli a bajuszát. Jobbra-balra köpköd. A szívtart a nyelvével a földre löki s aztán kiköpi. »Nyáltócsák fehéredtek a viaszkos, fényezett padlón.« Ez a rondaság, a mindig rendes és kínosan tiszta Vajkay-házban már jelzi, hogy egy másfajta »tisztatlanság« feltörése is esedékes. Pontosabban szólva: hogy ami feltör, ebben a közegben kirívó tisztatlanságnak számít. A durva, parancsoló hang, majd a kártyán szerzett, tehát »piszkos pénz« szétzóródása a házban, az ágyneműre hulló szivarparázs, s az emiatt való

ijedtség még mindig kívülről készíti a légkört Vajkay kitöréséhez. Hiába az asszony megütközése, vallató kérdései, Vajkay csak a részek általánosító szentenciáival sejteti, hogy valami nagy baj történt: Elég a ház? Égjen. »Akkor legalább nem lesz ez sem. Mindegy — mondta szomorúan —, mindegy.« S mikor végre magyarázatra szánja magát, akkor se Pacsirta ellen irányuló éllel robban ki belőle az indulat: elképedt felesége előtt magát okolja, magát vádolja gazemberséggel. S mikor meg kellene végre mondani, hogy miért, — az asszony kimegy teát főzni. Talán azért, hogy a nehezebb, a csúnyább kifejlést késleltetve új fokra emelkedjen a feszültség, de még inkább azért, hogy újabb, provokálóbb indítékhoz jusson a visszafogott indulat.

Vajkay, a beidegzett szokáshoz híven, mielőtt lefeküdne, most is végig akarja vizsgálni a lakást. Ingben, gatyában dülöng az ebédlőben, ahol előbb — reá várakozva — sok év után, felesége újra zongorázott. A nyitva felejtett zongora s az égve hagyott csillárok fénye a vidám lányos házakat juttatja Vajkay eszébe, bálók pompáját és ragyogását. Pontosabban szólva: a bálók képzetei felől szakad rá újra a maga gyötrelmesen groteszk mivoltában a fényesség és az ő házuk, a zene és az ő házuk, az igazi élet és az ő életük végletes idegenségének tudata. A *Hajnali részegség* égi báljának negatív előképe döbbsenti rá újra sorsuk értelmére, — de még ekkor is előbb a Pacsirta iránti sajnálat, a »szív-megpattanásig« való szeretet, s a tehetetlenség kínját hozza fel belőle a pillanatot: »Jaj, mennyire sajnálom, jajjaj.« Igaz, hogy a keserűséghez e jelenetben már kezdettől bizonyos provokáló ingerültség társul. A vádról se tudható biztosan, hogy önmagának, a sorsnak szól-e, vagy mindkettőnek —, de hogy Pacsirta ellen irányulna, erre Vajkayné gondolni sem mer, hiszen Vajkayban sem egyértelmű a keserűség. Logikus tehát, hogy az asszony nem is akar a valódi baj közelébe jutni, túlságosan is értetlen, mintha más hullámsávon beszélne, s Vajkay jajongását Pacsirta hiányával magyarázva, férjét önzéssel vádolja. Kettős hozadéka van ennek a naív buzgalomnak: ismét, immár a robbanás előterében, még mindig a gyűlölet képtelenségét hangsúlyozhatja, s egyúttal provokálja is a férjében már forrpontra ért indulatot. Aztán elhangzik a félelmetes szó: »Gyűlöljük őt, utáljuk.« A asszony elrémül, rikácsolva replikázna, de szava elakad. Vajkayt a szégyen miatti düh ingere tovább beszélteti, s valami nem hozzá illő *modern* kíváncsiság az anyában is támad, s Vajkay ekkor mondja ki a legszörnyűbbet: gyűlölök lányukat, s jobb volna, mindnyájuknak jobb volna, ha meghalna. »Azért, mert csúnya.« Az asszonyt tiltakozásra készíti ez a brutális pöröség. Itt már nemcsak Pacsirtába, hanem életük alapjaiba mar a részegség által felbujtott őszinteség, s az újabb ellenvetésre ki is mutatja ördögi arcát, s egyúttal eredetét is, hogy nem a konfessziók felszabadító szándéka, hanem a tehetetlenség önmromboló indulata az uralkodó benne. S a kibeszélés kínja egy nagyobb fájdalmat szeretne enyhíteni. »De igen, igen. Csúnya, nagyon csúnya — kiáltotta Ákos kéjelegve —, csúnya és öreg, szegény, ilyen csúnya — és száját, orrát förtelmesen elhuzta —, olyan csúnya, mint én. — Föltápászkodott a zsölylyéből, hogy megmutassa magát igaz mivoltában és az asszony mellé

állt. — Így meredtek egymásra Pacsirta agg szülei, egy ingben, mezít-láb, majd nem meztelenül, a két kiszáradt test, melynek öleléséből valaha a leány született. Mind a ketten reszkettek az izgalomtól.»

»Részeg vagy — szólt az asszony megvetően.« És ettől a ponttól új fázisba lép a leszámolás, sűrítve zajlott le a többször kipróbált terápia: a csúnyaság sértő és tüzetes számbavétele, melynek lényegét előbb így fogalmazta: »Szánta Pacsirtát és hogy szánalmát csillapítsa, gyötörte önmagát.« Az ördögivé vadult őszinteségben kitobzódta magát tehát a keserűség, s miközben a szülői jóság és az emberi méltóság megcsúfolásába hajszolta Vajkayt, a bűnhődés nagyobb gyötrelmét is rászakította. A bűnhődést s ezzel mégiscsak a feloldás egy nemét. Ezért veheti át a számadás vezetését ezen a ponton Vajkayné. Nem azonnal mert az ember még erősködik: »Ha sánta volna — ordított Ákos — ha pupos volna, ha vak volna, akkor sem volna ilyen csúnya — és most már sírt, bő könnyek mosdatták szivarhamutól mocskos arcát, gyöttrődő lelkét.« Ez a sírás a legjobbkor jön, mert finom átmenettel a helyzetbe való kiegyezés érvei elé készíti az imént még feldúlt lelki mezőket, hogy aztán a csúnya jelenet felé magasodó, váratlan méltósággal fellépő asszony az imént megcsúfolt normáknak, tehát Vajkay nemesebb énjének is elégtételt szolgáltatson: — Kérlek — mondta egyszerre olyan szigorúan, hogy ezt nem lehetett róla föltételezni, szemében oly éles értelemmel, melyet addig nem látott senki, nem ismert senki abban a környezetben, amelyben mozgott. — Kérlek — és fölemelte hangját — megtiltom, hogy így beszélj a lányomról. Ő az én leányom. Neki kell megvédeni az én leányomat, a te leányodat, veled szemben. Szégyeld magad. — Micsoda? — hebegett Ákos és visszahökken.»

Okkal, mert ezt a nemességet tisztelnie kell, hiszen még az író is tiszteli. Mivelhogy az író, bármily hatalmasnak és rejtelmesnek tudta is a tudatallant, azt a vékony kérget: a tudatot, legzsengőbb fejleményét, az értelmet és az erkölcsöt, eszébe se jutott — hiszen igazi ember volt — a vad ösztönknél alábbra becsülni. Vajkayné első tiltakozó gesztusa tehát minden ízében, s az író normáihoz mérten is hiteles. Ez után aztán jöhetnek a helyzet elviselhetőségét bizonyító érvek, meggyőzőek és kevésbé meggyőzőek. Remény és önáltatás elegyül bennük Vajkay érzi is, hogy szerkezetükben van »valami hézag«, de örül, hogy felesége legyőzte, sőt a gyötrelmes kérdés józan és csendes végiggon dolásának terhét át is engedi feleségének. Így az iménti hisztériku kitörés irgalmatlan lényegével már az asszony néz szembe. Szint egyedül, s azért így, hogy a kifejlő passiónak az ő iszonyú magány, még fájdalmasabb tartalmat adjon. »Látta, hogy immár egyedül áll a szobában, egyedül az egész világon, azzal, ami fáj, és szívét olyan kétségbeesés szorította, hogy majd összeroskad.» Az apa dúltóságába feltörő keserűség ebben a néma kétségbeesésben továbbgyűrűzhet, hogy a falon függő Jézus-szobor sugallatára a krisztusi mártíromság eszméjében csituljon el: a szenvedőkért való áldozat értelmében találjon nyugvást, s ezzel le is zárja, el is szigetelje az apa részeg kitörésének abnormis pillanatát, s helyreállítsa életük egyetlen lehetséges rendjét Persze, ez a megnyugvás már nem ugyanaz, mint az előtte való állapot monoton sivársága. Ebben koncentrált súlyával és a friss átéltség közelségével már az előbbi eszmélkedés tartalma is jelen van. S mint

Ványa bácsi zárójelenetében Szonya, Vajkayné is őszintén hisz a gondviselés segítségében, de ebben az istenhez folyamodó gesztusban objektíve újra csak a valóságos feloldás teljes lehetetlensége fejeződik ki, s mert a megnyugvás formájában, hát végleges érvénnyel immár.

A szemérmes tartózkodás, a nemesi méltóságérzet s a keresztény erkölcs konzervatív készségei révén így alkothatja meg Kosztolányi az egyetemes és személyes érdekű konfliktus epikai organizmusát. Konzervatív természetű anyag révén egy modern drámát, anélkül, hogy anyagán erőszakot tenne. Jellemző, hogy nemcsak az »elfojtás«-nak megfelelő fegyelmezett magatartás, de még a robbanást okozó részegség is, az anyag természetéből, az úri mulatságból ered, s éppen ezáltal felelhet meg a koncepció igényének. Ha normális állapotban lázadna fel Vajkay, kitörése nem lehetne ilyen heves és csúnya, nem gyalázná meg őt magát is, s a későbbi helyrebeszélés, a belenyugvás is egyértelmű képmutatássá hígulhatna. Ha viszont a hisztéria teljes önkívületében menne végbe, akkor a teher állandósága, a reménytelenség huzamossága, a mártíromság tudatossága válhatna kétségessé. Így azonban a robbanás egy latens, de természetes keserűséget lök felszínre, igaz, hogy abnormis alakban, de éppen azért így, hogy a normális magatartás viselésének gyötrelmessége kitessék. Nem Vajkayék hitványsága tehát, hanem nyomorúságuk. A freudizmussal beoltott rémregények lelki földregéseinek többnyire az a funkciójuk, hogy az emberben lapangó állatiról beigazolják: ez az ember lényege. Vajkayékról is kiderül, hogy türelmük alján indulatok rejlenek, de ezek feltörése nem az ördögi leleplezésével nyeri el értelmét, hanem azzal, hogy felbontva mutatja meg a mártíromság terheit, egy pillanatra brutálisabb és ritkítőbb alakban azt a sorsot, amely előtte s utána is ugyanaz volt és maradt. S így hiteles, mert így fejeződik ki benne, hogy Vajkayék számára még a tragédia kiútja se adatik meg, hogy nekik a kietlen mártíromság a végzetük. A részegségben agresszivitássá vaduló őszinteségnek az tehát az elsőrendű értelme, hogy kifejezze a kétségbeesést, mely a tragikusnál is rosszabb sors sivársága miatt támadt Vajkayban és az íróban. A »szívmegettánásig« való szeretet önmegszó fájdalomán az a véglete, mely a *Beteg* című versben passzív közönyként nyilvánul, így ölthetett több fokozatban kifejlő, drámai alakot.

Az író és Vajkayék kétségbeesése! Itt értünk ahhoz a ponthoz, ahol a kettő, noha egyazon epikai közegben fejeződnek ki, egymástól elválasztható. Ahogy Vajkayékat lányuk reménytelen csúnysága, épp olyan keserűséggel tölti el az író Vajkayék menthetetlensége. »Nincs tragédiájuk, mert itt el sem kezdődhetnek a tragédiák. De milyen mélyek, mennyire atyafiai mind. Milyen hasonlatosak hozzá. Ha egyszer elkiáltja ezt, nagyot kiált. Csak hozzájuk van köze.« Íjas Miklós, a Sárszegen kallódó modern költőjelölt gondolkodik így Vajkayékról, de az előzményként idézett versek s a későbbi *Életre-halálra* alapján joggal tulajdonítható Kosztolányinak ez a vallomás, s felőle indulva magyarázható hitelesen a regényben kibontakozó társadalombírálat természete is.

A keserűség, amelyet Vajkayék menthetetlensége támasztot, már tudjuk, réteges indulat: részvét és ingerültség elegyül benne. S az ingerültségben nemcsak a tehetetlenség, nemcsak az élet nevében érzett

szégyen fejeződik ki, de az élet nevében alkotott ítélet is. A tragédiák itt azért nem képződhetnek meg, mert az élet egészéből hiányzik a tragikus erőfeszítésre képesítő tét. Az egész sárszegi világból. Pacsirta csúnyasága és Vajkayék sorsa, mint említettük, csak epikai gerincet, drámai struktúrát ad egy általánosabb érvényű reménytelenségnek. Bizonyos, hogy a költő többször emlegetett elszigeteltségének, szárnyalóbb, fényesebb ihletei apályának része van ebben a reménytelenségben, de ez az *apály* nem csupán a személyes elszigeteltség következménye. A társadalmi arányú sivárság, az elfásulás, az anyagi és szellemi elszegényedés állandó panaszja ekkoriban Kosztolányinak. A félfeudális rend megszilárdulása, a társadalmi veszteglés huzamossága, a tehetetlenség érzése, mely Juhász Gyulát a *Tápai lagzi* s a *Tápai Krisztus* megírása készítette, a lírikus Kosztolányit pedig nosztalgikus panaszkodásra itt, a *Pacsirtában* az életrevalóság hiányának leleplező ábrázolásával fedi fel a tehetetlenség osztályokait.

Hogy a regény két rétege — a társadalmi és a személyes — milyen »jól jár« egymással, eddig elsősorban a Vajkayék sorsában rejlő drámaiság megképzése szempontjából vizsgálhattuk. Azt, hogy a társadalombíróló szándék mennyit nyer Vajkayékkal s e bírálattal a mű, itt lehet elmondanunk.

Mindenekelőtt az tűnhet fel, hogy nemcsak sivár ez a világ és nemcsak anakronisztikus, de penészes, ízetlen és kínosan csúnya is. Nemcsak Pacsirta, azaz Pacsirta is jóval viszolyogtatóbb jelenség, mint modellje lehetett. »Szánta Pacsirtát — Vajkay —, és hogy szánalmát csillapítsa, gyötörte önmagát. Bámulta őt gondos figyelemmel, szinte sértőn: ezt a megszokhatatlan arcot, mely kövér is volt, meg sovány is, a húsos orrot, a tág, lószerű orrlyukat, a férfias, szigorú szemöldököt, a pirinyó, savó szemet, mely valamit az ő szemére emlékeztetett.«

És nemcsak a külseje, de ízlése, észjárása, egész szelleme is nyomorék. Jósága együgyűséggel, komolysága szikkadtsággal, szemérme öncsalással, puritánsága kietlenséggel, szabatossága korlátoltsággal, érzékenysége érzélgősséggel elegyül. Szüleihez írott levele, melyet Kosztolányi jellemrajzoló készsége mintapéldájaként szokás idézni, valóságos szellemi kórkép: az infantilizmus és érzelmeszesedés ártatlan, de groteszk jegyeivel. És ezen túl is, ha róla van szó, az ábrázolásba a szánalomhoz mindig keserű fintor is vegyül: »Pacsirta mélyet sóhajtott — olvassuk már első megjelenésekor —, mindig mélyet szokott sóhajtani« s ez a csúnyaság, mint egy ragályos góc, szétterjed, beitatódik a regény minden alakjába és eseményébe. Kosztolányi Árpád daliás szépségéből, csendes humorából, szikrázó kedélyéből az író semmit se juttat Vajkaynak. A Kosztolányi-ház őszinte melege, a tapintat, a jóság, amelyet a költő egy életen át visszasír (amelyről 1925 karácsonya után is így ír szüleinek: »A régi boldog karácsonyok fényét leltem meg ott-hon. Hiába, akárhol járunk, csak ti nálatok van a szeretet igazi pompája, mellyel senki sem versenghet. Milyen szép a ti életetek, kik csak a szeretetnek éltek.« 1925. dec. 29. este. Kiadatlan.) Csak ezen a kietlen csúnyaságon szűrődhet át. »Szemükben ugyanaz a riadt fény reszkedett, vékony, porcogós orruk egyformán hegyesedett ki, és fülük is egyformán piroslott.« Anélkül, hogy feltűnne, lényegében külsőre is

Pacsirtára hasonlítanak. Vajkaynak nemcsak a ruhája, de egész lénye »egérszürke«, »szeme alatt kis zacskók« lógnak, arca gyűrött, elhasznált, pergamenszinű. A vendéglőben nevetségesen félszeg és élvetegen mohó. Étkezését, mint egy pápua zabálását, epés tüzetességgel s szemérmetlen közelségből fényképezi az író. Széppítkezése a borbélynál, viselkedése a színházban, a kaszinóbeli kártyacsatán innen és túl minden megnyilatkozása a kinti világban, akár a Pacsirtáé, a kínos és a szánalmas határai közt mozog. Az író kíméletlensége néha a legérzékenyebb pillanatokban a legirgalmatlanabb iránta. »Ég a pokol — mondta tréfásan«, hogy maga is oldja a kitörése után maradt lelki salakot. S aztán: »A gyomra égett, kegyetlenül, nyelve tövéig. Szóda-bikarbónát vett be s oly ügyetlenül, hogy hálóingére hullt, lepiszkította állát. A fehér port rágta fekete fogáival.«

S ez a fekete, romlatag csúnyaság mely már a regény indítékáról szóló vallomásban is szerepelt (»A Pacsirta akkor támadt bennem, amikor megpillantottam egy szegény vénlány apró, feketésen csillámló, romlott fogait.« *Ábécé.* 126.) s vele a kisszerűség és a rossz ízlés beivódik a ruhákba, kiterjed a házra, a kerti törpékre. Az utazókosárnak rossz a zárja, szörnyűség ragyog a kiratokban, s az egyetlen ember, aki a szülők hite szerint vőként szóba jöhetett, a zavarában folyton izzadó, félszeg forgalmista: »Arca sápadt volt, de szűk homlokán a sapkaellenző alatt éretten virítottak a meggy szín, nyári pattanások. Melén lötyögött az egyenruha.« Törpék itt a házak és törpe az éjszaka, az alvó Sárszeg, mint egy tarka panoptikum.

S lényegében ilyen az a színesebb, áramlóbb közeg is, amelybe egy hétre kiszabadulnak. A »lényegében«, természetesen, megszorítást tartalmaz. A kinti világnak ugyanis, a Vajkay-ház kriptasivárságához mérten mégiscsak vonzóbbnak kell lennie, hogy sorsuk külön terhe kiütközhesen. S látszatra vonzóbb is. A színházban feltáruló távolkeleti mesevilág, az úri közönség felvonulása, a színészek életének érdekességei; pletykák, látványosságok, helyi hírességek és rangos urak közelsége; a vendéglői koszt ínycsiklandó, fűszeres ízei; a kaszinói éjszaka kártyacsatájának mámore; az emberközelség, a szíves fogadtatás, mint beteget a levegőváltozás, úgy felfrissíti, felvillanyozza Vajkaykat.

De csak őket, mert objektíve ezek a kedvtelések is olcsók és tartalmatlanok. Olyannyira, hogy még Vajkayékat is hamar elfogja a csömör. Az övékével ellentétes, könnyebb, szabadabb és színesebb élet egyszersmind közönségesebb is. A dionüszoszi vitalitás ily módon a feslett ripaccsát és duhajkodás képében néz szembe velük, s ilyenformán a reménytelenséget e kínálkozó kiút mélyén is meg kell éreznük.

S amit ők felemás módon: vonzódba és viszolyogva érzékelnek, az író egyértelmű bírálattal ábrázolja. Sok helyen metsző iróniával, mintha nemcsak Vajkayékkal, hanem egész osztályával: az élet fő sodrából tunyán kirekedt, s rezervátuma állóvizeiben dáridósan agonizáló értelmiséggel is le akarna számolni ebben a regényben. A *Pacsirta* és az *Aranysárkány* »a kisváros hátborzongatóan élethű rajza.« — írja Pándi Pál (*K. D. 75. születésnapjára. Népszabadság.* 1960. III. 29.), s a regényből 1964-ben készült film bírálatában Illés Endre egyenesen úgy

véli, hogy Vajkayék voltaképpen az Édes Annát gyilkosságra készített Víznyék közvetlen elődei, »akiknek finomsága, törekenysége, osztály-erkölcsük mögött ugyancsak riasztó embertelenség búvik meg.« Cikkének alcíme is ez: »A magyar ancien régime regénye filmen.« (Illés Endre: *Pacsirta*. Film, Színház, Muzsika. 1964. febr. 7. 4.)

És való igaz, hogy a kép, amely erről a közösségről a regényber kibontakozik, egyáltalán nem hízog. A kaszinóbeli »kánzsúr« ábrázolásában tétélesen is kibukik a leleplező szándék, mikor a falon függő Széchenyi-képre kerül a sor: »ő nem öregedett meg. — Balkezét csipőjére téve a kardkötő felé, mentéjét félretolva állt ott, mint valamikor, boltozatos homlokával, melyet zilált kis fűrtök libegtek körül nyugtalan szemével, melyben az egyéniség ideges tettereje égett s nézte mi lett nemes gondolatából, az eszmeváltó körből, a kaszinóból, melyre az úri társaságok pallérozására, a társas érintkezés tüzetesebbé tételére honosított meg. De a vágnivaló füstben nyilván ő sem látott jól.« A *Pacsirta* tüzetesen elmondja, mi lett Széchenyi gondolatából, s az osztályból, amelyre a gondolatok bízattak. Meddő virtus, feslett hőbort szelvelgő mélabú. A *Pacsirta* úri magyarsága sokkal lehangelőbb mint a Móricz, Kaffka Margité, Török Gyuláé s a kortársak által rajzolt nemzeti értelmiségi általában. Utóbbiaknál még nyilvánvaló az érték, aminek pusztulását ábrázolják. A virtus náluk még egy szép és tartalmas életforma jegyeit őrzi. Móricz vagy Kaffka kisurainak indultait még kihívás feszül. Romlásuk önvészítő dühökkel és fellebező szándékokkal terhes. Innét az együttérzés és a nosztalgia, mely bírálatukba vegyül. (Erről részletesebben: Czine Mihály: *Móricz Zsigmond útja a forradalmakig*. Bp. 1960. 428—429.)

A nosztalgia Kosztolányiból sem hiányzik. A rokonszenvet, mely az *Életre-halálra* eszményítő ihletét majd megtermi, itt sem némitja el A *Pacsirta* írásával majdnem egyidősnek számítható zálogházi beszámolójában, a dobra kerülő holmik láttán így ír az osztály pusztulásáról: »Atyafiaim tárgyait temetik itten, örökre. Áldott, szelíd emberek voltak, öregurak kék szemmel és Kossuth-szakállal, kik kiskoromban egy özsonna után megsimogatták homlokom, matrónák, kik gyermekeket neveltek föl, tisztesen, mostak-vasaltak, virrasztották betegeiket s kezük kirücskösödött a jeges borogatástól, melyet maguk raktak fejükre. Most látom, mi a jutalmuk. Kótyára kerül mindenük. Hibájuk nyilván az, hogy nem egyetlen célul tekintették a megélhetést, ami baromná teszi az embert s a férfiak hivatásuknak éltek, a nők pedig felolvadtak a család méla érzelmességében. Jaj nekik. De én, ki ifjúkoromban megsejtettem pusztulásukat (...), az ítélet pillanatában mégis irgalmat esdenék valami láthatatlan törvényszéktől.« Ugyanitt így folytatja: »Aki belőlük lelkezik és tudja, hogy a jóság, erkölcs, munka milyen értékei mennek veszendőbe, az szeretne felsikoltani, rávetni magát ezekre a tárgyakra, hogy ne vigyék el őket s szomorúsága túlmegegy ember szomorúságán.« (*Szent limlomok. Ember és világ*. 12—13.)

Igaz, hogy a *Pacsirta*beli úri kompánia még nem ennyire szegény nem ennyire védtelen, nem ilyen veszendő. Mulatságuk még a századforduló gyanútlan biztonságának jegyében zajlik, — de a szép ritusoknak kijáró meghatottság, az Íjas Miklós meditációjából már ismer

együttérés itt sem hiányzik az ábrázolásból. Különösen, mikor a cigányzene áramában mindnyájan »összeolvadnak«. Sárevits, Sárszeg franciás műveltségű entellektüele ezt gondolja róluk: »Micsoda pazarlás is, micsoda nábobí tékozlás szétszórn azt, amit átélünk, kiloccsantani a borral együtt a padlóra. Valahol a Szajna partján ennyi jó szándékból, ennyi színből és érzésből építmények emelkednének, könyvek íródnának.« — Ezt azonban egy csodabogárnak számító figura gondolja, nem éppen az fró ellenére, de Kosztolányi saját minősítését erről az »egybeolvadásról« itt a *Pacsirtában* pontosabban érzékeltethetik az ilyen részletek: »Pribocsay elolvadt, mind a két szeme könnyezett, pocskéra ázott a mélabúban. Fűzes Feri kukurékolt, Hartványi Olivér dörmögött, Szunyogh lehorgasztotta fejét, mélységes részegségében és ingatta, mint egy elefánt.« — A jó mulatságnak itt a hányás a mércéje: »Aki kétszer hány, az jobban mulat, mint az, aki csak egyszer hány. Tegnap némelyikük háromszor is hányt, ennek következtében »fényesen mulattak.«

Ilyen virtusokban élék hát ki magukat — nem, nem a többre termett tehetségek, hanem az eltorzult, megkopott, rikító vagy szürke csodabogarak. Öblös hazafiságuk »a sok nemzeti keservtől megrepedt«. Tehetségüknek a tarokk az egyetlen próbája, tudományos témájuk, hogy van-e isten vagy nincs. »Fűzes Feri gúnyosan biggyesztette a száját Darwin nevének hallatára, nem mintha nem tartaná őt úriembernek, de róla is az volt a véleménye, mint Kossuth Lajosról: Darwinnak is megvan a maga fényoldala és a maga árnyoldala, mint mindenkinek a világon.«

Idézhetnénk tovább a hasonlóan epés jellemzéseket, de az eddigiek alapján is rögzíthető, hogy a *Pacsirta*tabeli kisváros úri társadalmát Kosztolányi általában ilyen irónikus fölénytel ábrázolja. A kegyelet és meghatottság halk árnyalatokkal színezi ezt a minősítést, de nem háltálytalanítja. Mégis, mindezek ellenére tagadnunk kell, hogy a *Pacsirta* a magyar »ancien régime« regénye, s hogy Vajkayék a Vízy Kornélokak szoros rokonságban lennének, s a regény értelme sikkadna el, ha ennek a leleplező iróniának túl nagy jelentőséget tulajdonítanánk.

Az igazi osztálybíráló, az igazi leleplező mű mindig az osztály lényeges dolgaiban: a hatalom gyakorlásában, életrevalóbb osztályok vonatkozásában; az alapvető életfunkciók: a szerelem, a barátság, a politika, a munka tartalmaiban éri tetten a hitványságokat. Ezekről a funkciókról a *Pacsirtában* csak elvéve s utalásszerű vázlatossággal esik szó. Belülről és tüzetesen nem is ábrázolja Kosztolányi csak Vajkayékat, s ők minden csúnyaságukkal együtt mégiscsak a költőhöz közel álló »úri szegénység« ártatlan képviselői. Gyanakvó idegenségük egyegy mogorva munkás láttán, gyűlöletük Czifra Géza iránt inkább a tudatlanság és a nyomorúság, mint az osztálygőg műve. Ami pedig a »párducok« lébolásán s előbb a színházban feltárul, csak közvetve és jelzésszerűen érinti az osztály lényegét adó tartalmakat. Az igazi dzsentri, a földbirtokos, épp csak jelen van, megkönnyezi a cigányzenét, hogy más szerepe is létezik, arról hallgat a regény. Igen! Színes panoptikum ez inkább, mint virulens tenyészet. Mulatságuk: éretlenséget szenilitással vegyítő hóbort, ásatag és veszendő emberek alapjában ártat-

lan és gyanútlan kedvtelése. (Devecseri Gábor ezért érezte hamisnak, és joggal, a regényből 1964-ben készült film utolsó harmadának móríci robusztusságát. *Szemedben éles fény* . . . Filmvilág. 1964. ápr. 1. 11—14.) Voltaképpen tér sincs itt arra, hogy az író az osztály jellegzetesebb képviselőin mérhető romlást belülről, emberi viszonylatokban tárgyiasítva bírálja. És szüksége sincs erre, mert nem a leszámolás az elsőrendű célja, hanem a reménytelenség kibeszélése. A kaszinóbeli úri társaságot elsősorban azért vonultatja fel, hogy kitessék: Vajkayék számára nincsen kiút. A levegősebb világ, melybe kimerészkedtek, lényegében ugyanaz a kör, mint az övék, csak a sugara nagyobb.

Hogy ez a tágabb kör egyúttal objektív hitelű társadalmi körképpé szélesedik, az természetes, hiszen az osztály dekadenciája és menthetetlensége láttán támadt keserűség ingere szervesen szélesítheti ki a családi nyomorúság miatti keserűséget s e keserűséget kibeszélő kíméletlenséget. A társadalomrajz metsző iróniája szervesen társulhat a csúnyaság ábrázolásának epességeihez. Így a két kör hibátlanul illeszkedhet egymásba, s a regény egylényegű metaforát alkothat.

S hogy ezen a körön egyetlen rés se nyílhasson, a kaszinón kívüli világot, sőt az úri konzervativizmust bontogató tendenciákat is ugyanilyen deradáló éllel ábrázolja Kosztolányi. A szecessziót például, amelynek jegyében ő modern költő lett, itt egy sekélyes operett reprezentálja. Aztán a tanyán vendégeskedő pesti rokonlányok szabados viselkedése, egyikük extrém neve: Zelma, s a Sárszegi Közlöny lelkesedése. Az európer Sárevits majdnem ütődött, a Pest után áhítózó ifjú költőnek nem a tehetsége, csak a szándéka áll előtérben. A képzeletcsigázó színésznők feslettek, s még a szerelemre éhes szegény bakák is ilyenek: »kék szemük elmeredt a bamba gyönyörűségtől. Semmivel, senkivel sem törődtek. Pubis arcukkal, sapkájukkal, pálinkától vörös pisze orrukkal eltévedt kisdedeknek látszottak, kik a szerelem tündéerkertjében ámolyogtak, a nők pedig vezették őket. Meg-megálltak egymáshoz közel, sokáig nézték egymást, majd padra telepedtek, a bokrok mellé és várták, hogy egészen besötétedjék.«

Az adott összefüggésben ennek a leírásnak az a funkciója, hogy a Pacsirta levele által Vajkayban újra tudatosodó családi nyomorúsággal szemben, a bódító színésznők s az egész kinti világ idegenségét igazolja. »Micsoda mocsok itt és micsoda mocsok a színházban — fakad ki Vajkay mindjárt az iménti látvány után —, a kopott díszletek között mindenütt. Orosz Olga és ők mindnyájan. Az élet megy a maga útján. Minden, ami hitvány, közönséges, úgy hívják, hogy élet. Nincs és nincs és nincs igazság. Semminek sincs értelme. Minden mindegy.«

E helyen Vajkay helyzetét jellemzik az idézett mondatok, végletességük ezt magyarázza. Máshol azonban maga Kosztolányi elmélkedik így: »Ha izgatott állapotban vagyunk, akkor minden jelentőssé válik . . .« A közönséges dolgok is. »Az emberek pedig, kik mindig önzőek és testvértelenül rohannak céljuk felé, egy szavukkal, egy mozdulatukkal emlékeztetnek bennünket, milyen egyedül vagyunk, és ez a szó, ez a mozdulat, minden látható ok nélkül örökös jelképévé dermed lelkünkben az élet egész céltalanságának.« (Az én kiemelésem. K.F.) S ezzel a Pacsirta végső magyarázó elvéhez értünk. Vajkayék

egérszínű szürkésege, a Pacsirta kínos csúnyasága azért terjed ki a regény egész világára, s kívülről a társadalom felől azért létesül ezzel egylényegű kör, mert az adott állapotban, az adott világ ilyen reménytelenséggel tölti el Kosztolányit. A személyes mag felől: a vénlány feketésen villódzó romlott fogainak látványa felől, s a feketésen porló társadalom felől egymást erősítve, átszöve, átítatva képződik a regénybeli világ. A kisvárosi úri magyarság eleven hátteret és markáns igazolást ad a koncepciónak, amely a reménytelenség jegyében termett, de nem képez pólust, amellyel szemben ellentétes erő működhetne. Ez a világ és ez a regény minden ízében pacsirtai, s éppen e zártsága és egyneműsége folytán a társadalomnak csak sorvadó tendenciáit tárgyi- asítja. Kétségtelen, hogy így is hiteles körkép; vészes hanyatlásra, szomorú távlatlanlanságra, az úri magyarság életképtelenségére döbönt, de egy sajátos közérzet optikája szerint, tehát a szárnyas és fényes ihletek hiányát, s *e hiány miatti ingerültségét is kifejezve. Innét a végletes és hézagtalan stilizálás a csúnyaság totalitása.* A Pacsirta egy elkeseredett, magános költő regénye, s ez azt jelenti, hogy személyesége nagyon is konzekvens, csak nem a felszínen, hanem a koncepcióban működik. Abban is például, hogy a századfordulóra helyezi a cselekményt. Az ellenforradalmi Magyarország dühöttebb uraival, megkavart, felzaklatott értelmiségével aligha boldogult volna ilyen könnyedén a sivárság tárgyasítására törekvő stilizálás. Vajkayék családi gyötrelmét csak egy gyanútlan és eseménytelen társadalmi háttérből növeszthette ki Kosztolányi, s ennek anyagából alkothatta meg kedvére a maga görögös, de apolitikus életeszményének lázító ellenképét.

